

МАНАСТИР

ЖИЧА

*Милка Чанак-Медић
Даница Појовић
Драган Војводић*

МАНАСТИР ЖИЧА

*Милка Чанак-Медић
Даница Појовић
Драган Војводић*

Београд 2014

најугледнијим личностима Немањиног доба.³² Црква Светих Петра и Павла, како је већ истакнуто, била је истовремено и крунидбени храм.³³ У области Раса Немања је успоставио и своје владарско боравиште, у којем су његови потомци столовали готово до краја XIII века, када резиденције премештају на Косово, пратећи правац ширења српске државе. Дакле, у поменутом раздобљу, нешто краћем од једног столећа, у Расу је било обједињено световно и духовно средиште државе, што је, као институционални модел, а и као просторна организација, било у сагласности с тадашњом европском праксом.³⁴ Тај образац нарушен је и преиначен већ у другој деценији XIII века успостављањем архиепископије у Жичи.

Истраживачи који су се дотицали поменутог питања углавном су сагласни око тога да није нимало једноставно разумети побуде којима су се руководили Немањићи приликом избора места за изградњу Жиче, као и приликом доношења одлуке да управо ту заснују седиште аутокефалне српске цркве. Нарочито је тешко објаснити изостанак „црквеног континитета“ Раса и чињеницу да се таквом одлуком његов статус политичког центра нашао у раскораку са црквеним статусом, будући да је добио ниже место у рангу српских епископа.³⁵ Недовољно су јасни и други аспекти тог питања. У новонасталим приликама, након Немањиних војних победа и потискивања Византије, простор између Ибра и Мораве, на којем је подигнута Жича, нашао се у крајњем, североисточном делу српске државне територије, на граници према Угарској и римокатоличком свету. Проблем истовремено још сложенијим чини то што поменути простор није био природно заштићен. У недостатку чврстих упоришта у писаним изворима, остаје нам претпоставка да је избор места за подизање Жиче могао бити део шире и неостварене замисли, а то је намера да се државно средиште пресели према Сави и Дунаву, што је био могући правац ширења Србије.³⁶ У сваком случају, током друге деценије XIII века архиепископско седиште и крунидбени храм, као и резиденција црквеног поглавара, на дуже време раздвајају се, у просторном смислу, од владарског двора.

ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА И ЕТАПЕ ГРАЂЕЊА

Раздобље у којем је заснована и саграђена црква Светог Спаса у Жичи обележили су догађаји од пресудног значаја, а неки од њих трајно су изменили токове српске повести. Поменућемо главне: пренос моштију светог Симеона из Хиландара у Србију (1207) и њихово студеничко објављивање, крунисање Стефана Немањића круном из Рима (1217), добијање црквене аутокефалије (1219), Стефаново крунисање по православној обреду (1221). Сва та збивања представљала су сегменте истог, јасно усмереног тока – победоносног хода првих Немањића ка остварењу државности – чији је *spiritus movens* био Сава Српски. Будући да је Жича у више наврата била у самој жижи поменутих догађаја, историјат и хронологију њеног грађења заправо је немогуће посматрати изван тог ширег контекста.

Време заснивања Жиче није прецизно саопштено у сачуваним писаним изворима. Ипак, хронологију и етапе њеног грађења и осмишљавања могуће је реконструисати посредно и у основним цртама захваљујући подацима из животописа светог Саве које су саставили његови биографи Доментијан и Теодосије. Када се та сведочанства помоћу пажљиве критичке анализе сместе у шири оквир – који чине поуздано утврђене историјске чињенице и чврста хронолошка упоришта – наша представа о настајању „Мајке цркава“, мада и даље маглопита у многим битним аспектима, ипак поприма довољно јасне контуре.³⁷

Користећи се таквим истраживачким поступком, почетак грађења Жиче истраживачи смештају у раздобље након 1207, када је Сава пренео очеве мошти из Хиландара у Србију, с тим што у новије време постоји склоност да се то датовање помери ка 1210. години. У прилог таквој хронологији истакнута је и индикативна чињеница да Доментијан о оснивању Жиче говори пре приповести о Стрезовој смрти, која се збила негде око 1214. године.³⁸ У сваком случају, Жича је заснована у време када је Сава био студенички архимандрит, а Стефан велики жупан, што Доментијан изриком тврди. Он такође не пропушта да

32 ИСН I, 261–262 (Ј. Калић); Ј. Калић, *Спољно место Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988) 13–21; Јанковић, *Епископије и митрополије*, 15–16, 171.

33 В. нап. 9 и 10.

34 С. Новаковић, *Немањинке њресџонице Рас – Пауни – Неродимља*, Глас СКА 88 (1911) 1–54; М. Поповић, *Владарско боравиште*, 233–245; В. Ј. Ђурић, *Српске њресџонице у доба Немањића и њихова уметност*, Београд 2006.

35 Ђирковић, *Жича као архиепископско седиште*, 12–13.

36 М. Поповић, *Владарско боравиште*, 245; исти, *Maglićki zatak*, 195–196.

37 У новије време значајан допринос прецизнијој хронологији грађења Жиче дали су М. Марковић, *Прво њушовање*, 113–128, и Б. Миљковић, *Жичија* (са свим старијим мишљењима).

38 Марковић, *Прво њушовање*, 115, 119–120 (с подробном историјом истраживања); Миљковић, *Жичија*, 135–139, хронолошка табла на стр. 213; за годину Стрезове смрти в. Р. Радић, *Свети Сава и смрт обласног господара Стреза*, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, 51–61.

истакне прави, далекосежни циљ успостављања студеничке архимандрије: „Јер ваистину Богом би наречена архимандрија, од које и овај богољубац основа велику архиепископију, дом Спасов, звану Житчу, коју почевши и саврши са благоверним братом својим, великим жупаном кир Стефаном.“ Исказ потврђује Теодосије: цркву Господњег Вазнесења у Жичи „свети сазида док остаде као архимандрит у Студеници“.³⁹ Упоредо с хронологијом, у науци је разматрано и важно питање ктиторства манастира Жиче – једно од суштинских, будући да задире у проблем њене функције, о чему ће бити речи нешто доцније. Судећи по Доментијановим и Теодосијевим исказима, чини се да је оснивачка улога Стефана Првовенчаног неспорна. Доментијан у два наврата каже како је Жича „рукотворени му манастир“, што потврђују и Теодосијеви искази да је Стефан „китор те божаствене велике цркве“, односно да је Архиепископија „од Стефана саздана“.⁴⁰ Сачувани наративни извори истовремено одређа истичу Савину кључну улогу у читавом подухвату. Таква сведочанства појављују се већ у најстаријим прославним саставима који су му посвећени, а то су његово пролошко житије и кратко житије.⁴¹ Слично томе говоре и Савини животописци: подизање Жиче они описују као исход заједничке активности Саве и Стефана Немањића, па чак повремено сву заслугу за то приписују Сави.⁴² У науци је већ уочено да су таква схватања у великој мери била прихваћена како међу савременицима тако и међу потомцима, па се стога, нарочито од XIV века, ктиторство Стефана Првовенчаног понекад сасвим занемарује, а наглашавају се Савине заслуге. Такође, с правом је оцењено да Савину улогу у читавом подухвату не треба одређивати као киторску, већ као саветодавну, то јест надзорну.⁴³

Ипак, пажљив читалац поменутих „житија и жизни“ не може се отети утиску да је Савина уло-

га у подизању Жиче на суштински начин надилазила пружање савета и надзирање. И иначе када је реч о црквеном градитељству и уметности његовог доба, Сава је, могло би се рећи, био не само идеолог и творац појединих идејних решења већ и истински покретач свих важнијих иницијатива.⁴⁴ Ту делатну снагу и надахнуће пуно жара не пропуштају да истакну његови биографи, па тако Доментијан вели, нимало случајно, да су браћа започела радове на Архиепископији „са великом љубављу“ и да су „горели духом светим“ како би је што успешније довршили.⁴⁵ У таквом особеном прегнућу да се учине богоугодна дела као да се препознаје такозвана христообразна журба – ревност у испуњавању божанских закона и хришћанских дужности, која је један од важних атрибута идеалног владара код Срба.⁴⁶ У том контексту не треба сметнути са ума да се Савино ангажовање на подизању Архиепископије одвијало у склопу програмске и веома опсежне делатности на стварању црквене организације и сакралне топографије на подручју српских земаља. Подробно и сликовито о тој полетној и ужурбаној градитељској делатности говоре познате Доментијанове речи да је Сава „у свима изабраним местима“ утврђивао старе и заснивао нове цркве, а тамо где није то стигао – подизао је крст ради прослављања имена Божијег. Сведочанство допуњује Теодосије, који укратко каже да је Сава, поред Архиепископије, саздао и многе друге цркве, „мале и велике, камене и дрвене“.⁴⁷ Разуме се да је заснивање Архиепископије представљало врхунски циљ тих Савиних иницијатива и да је оно било део ширег плана за осамостаљивање српске цркве, чија је припремна етапа, како је већ истакнуто, било стварање студеничке архимандрије.

Једно од најранијих сведочанстава о радовима на Жичи садржано је у епизоди о Савином исцељењу ослабљеног током посете манастиру, који је, према Теодосију, тада још био у изградњи. Реч је о чуду о којем говоре оба Савина животописца, с тим што је у овом случају приповест млађег видно подробнија. Дакле, непосредно се надовезујући на исказ

39 Доментијан, *Живот*, 123–124; Теодосије, *Житија*, 173.

40 Доментијан, *Живот*, 157, 168; Теодосије, *Житија*, 207, 230.

41 У пролошком житију (1237/1238) тако стоји да је „Сава саздао архиепископију и украсио је сваким добротама“ (В. Ђоровић, *Пролошко житије светог Саве*, у: *Светосавски зборник* II, 85), а у кратком житију (око 1200) да је, уз многе друге цркве, „саздао архиепископију“ [Д. Богдановић, *Крајко житије светог Саве*, ЗМСКЈ 24/1 (1976) 26].

42 Доментијан, *Живот*, 123–124, 142, 187; Теодосије, *Житија*, 173, 204, 205.

43 Марковић, *Прво иушовање*, 118–119. Сава као китор Жиче помиње се, на пример, у Теодосијевој *Служби светом Сави* (Теодосије, *Службе, канони и Похвала*, прир. Б. Јовановић-Стипчевић, Београд 1988, 107–108) или у Даниловом *Житију архиепископа Арсенија* (Данило Други, *Животи*, 155).

44 Из обимне библиографије издвајамо: зборник *Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање* (Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, 231–243; Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, 245–261); ИСН I, 408–414 (В. Ј. Ђурић); Тодић, *Иконографска исцртавања*, 25–41; Чанак-Медић, *Жичка Савина црква*, 173–186; Чанак-Медић, Тодић, *Манастир Жича* (с библиографијом).

45 Доментијан, *Живот*, 142.

46 Реч је о типолошком својству владара којим се он одређује као *rex prosperans*, в. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 254–264.

47 Доментијан, *Живот*, 123–124; Теодосије, *Житија*, 173.

Сл. 7. Савина црква, поглед са севера

да је Сава започео са изградњом Спасове цркве док је обављао архимандритску дужност у Студеници, Теодосије каже како је он с братом Стефаном дошао у Жичу „да види оне који зидају Архиепископију“. Затим следи познати исказ који потврђује Савин лични допринос изградњи Архиепископије, идејни, као и практичан: „... јер многе раднике зидаре и веште мраморнике беше довео из грчке земље, и сам са њима пребивајући учаше их да украсе цркву по вољи његовој.“⁴⁸ Уследило је чудо: Сава је одузетог унео у цркву и положио га пред икону Христа Спаса, а затим је, без присуства сведока, применио своје терапеутске методе, укључујући молитве, метаније и зазивање имена Господњег. Епilog читавог догађаја било је чудесно оздрављење ослабљеног, али и снажан одјек тог чина у народу, што је, према сведочењу животописаца, Сави донело репутацију

„новог чудотворца“.⁴⁹ Из поменуте приповести, како су то истраживачи већ раније истакли, могу се извести неки важни закључци, на пример то да је жички храм у време описаног догађаја – у првој половини или средином друге деценије XIII века – на неки начин већ био у функцији будући да се чудо збило у унутрашњости цркве. То потврђује и исказ да се у њему већ налазила нека Христова икона, можда посебно поштована.⁵⁰

С друге стране, ова приповест даје нам и другачију, једнако занимљиву врсту података. Наиме, она речито говори о особеним Савиним методама приликом обављања важних мисија. Са статусом светог човека и харизматске личности – поседника посвећених знања и, још за живота, чудотворних моћи

48 Теодосије, *Житија*, 173; мишљења о могућем грчком пореклу зидара и мраморника последњи је коментарисао Б. Миљковић, *Житија*, 137–138.

49 Теодосије, *Житија*, 173–175; о истом догађају извештава Доментијан, *Животи*, 128–130.

50 Миљковић, *Житија*, 137, 140; Марковић, *Прво путовање*, 118.

– он је помоћу препознатљивих механизма радио на успостављању свог духовног ауторитета, као што је и „дивно чудо“ које се одиграло у простору жичког храма сигурно допринело стварању својеврсне сакралне ауре око новооснованог архиепископског средишта.⁵¹

На основу постојећих сазнања не може се прецизно одредити у којој је фази била изградња Жиче у време крунисања Стефана Првовенчаног 1217. године краљевском круном добијеном од папе. Добро је познато да у вези с тим толико значајним догађајем постоји вишеструко несагласје, како међу српским и латинским тако и међу самим српским изворима. Поуздано се зна на основу латинских извора да је, на молбу Стефана Немањића, папа Хонорије III послао свог легата у Србију и да је он Стефана крунисао краљевским венцем.⁵² Српска верзија догађаја – по којој је Сава послао ученика Методија у Рим да тражи „благословени венац, да венча свога брата на краљевство“, позивајући се на дукљанско „краљевство од почетка“ – забележена је само код Доментијана, док Теодосије круну римског порекла у потпуности преглуткује.⁵³ Извори, ни латински ни српски, не обавештавају нас о томе где је тачно обављено Стефаново крунисање, па се то питање у науци сматра отвореним, као и претпоставка да је Стефаново крунисање 1217. обављено у Петровој цркви у Расу.⁵⁴ Недовољно је познат и даљи ток догађаја, тачније хронологија Савиног другог одласка на Свету гору. Истраживачи су готово једномишљени у томе да је Сава отпутовао на Атос одмах након Стефановог крунисања, а Савино напуштање Србије поједини међу њима тумачили су његовим незадовољством због братовљевог заокрета ка прозападној политици.⁵⁵

У сваком случају, Сава се из Хиландара запутио у Никеју, где је 15. августа 1219. године, на празник Успења Богородичиног, посвећен за архиепископа. На тај начин он је успешно спровео у дело једну од

својих најважнијих мисија, а то је било задобијање црквене аутокефалности као неопходног чиниоца државне независности. Делотворном дипломатском активношћу, али и личним ауторитетом, он је од никејског цара Теодора I Ласкариса и патријарха Манојла Сарантена испословао право да српски архиепископи самостално хиротонишу свог црквеног поглавара.⁵⁶ Савин повратак из Никеје животописци су описали као „враћање на Запад“, а главне успутне станице итинерера били су Света гора и Солун.⁵⁷ Једна епизода с тог пута, књижевно изузетно живо уобличена, врло је илустративна за сагледавање Савиног односа према Жичи. Дакле, када је напуштао Атос, Саву су опхрвале бриге и тешке мисли због предстојећих обавеза око организације цркве. Док је ходио путем, међутим, његову „велику печал“ изненада је сменио „извор весеља“ захваљујући јављању Светог Духа: „... све ће ти успети на добро ... да цркву твоју, велику архиепископију, савршиш часно са прекрасним бојама и са божаственим лепотама, и да цео народ твој научиш да последује његовим светим заповестима, и часни рог праве вере узнеће се у твоме отачаству.“⁵⁸ Први корак у том правцу Сава је направио већ у следећој етапи свог путовања „на Запад“. Док је боравио у Солуну (у јесен 1219) као гост солунског митрополита Константина Месопотамита, он је започео рад на правном утемељењу српске државе и цркве.⁵⁹ Ту је сабрао „многе књиге законске о исправљењу вере“, то јест византијске канонске списе, и на основу њих сачинио је одговарајућу компилацију – *Номоканон (Законоуправило светог Саве)*.⁶⁰

51 О чудотворним моћима Саве Српског, њиховом смислу и функцији в. Д. Поповић, *Под окриљем светлости*, 97–118.

52 ИСН I, 300–301 (Б. Ферјанчић), са изворима и старијом литературом; Марковић, *Прво путовање*, 121–123 (с подробно коментарисаним изворима).

53 Доментијан, *Живот*, 156–157.

54 Ђирковић, *Срби у средњем веку*, 56; претпоставку да је Стефан Првовенчани крунисан у Петровој цркви изнела је Ј. Калић, *Претече Жиче*, 84; мишљење да је Стефан Немањић крунисан у Жичи изнела је М. Чанак-Медић, *Дело мраморника*, 16; за критички осврт на то гледиште в. Марковић, *Прво путовање*, 125–126, нап. 74.

55 Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* I, 73–78; Марковић, *Прво путовање*, 121.

56 Тај догађај, са извесним међусобним несагласјима, описују оба Савина биографа: Доментијан, *Живот*, 133–137; Теодосије, *Житија*, 194–197 (где се то збивање погрешно смешта у Цариград уместо у Никеју). Уп. ИСН I, 316–317 (Д. Богдановић); Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* I, 71–83. На основу анализе просопографских и хронолошких података о Савином путовању у Никеју и његовој хиротонији допуштена је и могућност да су се ови догађаји збили 1218. године, уп. С. Ђирковић, *Доментијанова просопографија*, ЗРВИ 45 (2008) 141–155.

57 Доментијан, *Живот*, 138–141; Теодосије, *Житија*, 199–201; за значење појмова *Исток* и *Запад* у српским средњовековним текстовима в. С. Ђирковић, *Свети Сава између Истока и Запада*, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, 27–37.

58 Доментијан, *Живот*, 140–141; та епизода описана је код Теодосија познатом визијом Богородице Горе, в. Теодосије, *Житија*, 200–201; в. и С. Радојчић, *Епизода о Богородици Гори у Теодосијевом „Живоћу св. Саве“ и њена веза са сликарством XIII и XIV века*, ПКИФ 23/3–4 (1957) 212–222.

59 М. Живојиновић, *О боравцима светог Саве у Солуну*, ИЧ 24 (1977) 63–71; ИСН I, 317 (Д. Богдановић).

60 О *Законоуравилу светог Саве* в. *infra*.

Савин повратак у земљу смешта се у сам крај 1219. или почетак 1220. године.⁶¹ У Србији он је затекао брата „обузетог великом телесном слабошћу“ и том приликом опет је потврдио своја посебна умећа и исцелитељске моћи: након што је Стефана помазао водом освећеном Часним крстом, „сатвори га здрава“.⁶² Збивања која су уследила, за нас изузетно важна будући да се тичу радова на Жичи, Савини биографи описују донекле различито. Из Доментијановог приповедања произлазило би да је Сава након повратка из Никеје у два наврата боравио у Жичи. Непосредно се надовезујући на епизоду Стефановог исцељења, он говори о заједничкој ужурбаној активности браће „и за закон и за свету веру, и за савршење свете велике архиепископије, коју од почетка зачеше са великом љубављу, коју и после времена изванредно савршише божаственим лепотама и украсивши светим иконама, и прекрасним бојама извајану поставише је“. Следи приповест о Савином одласку у Студеницу, где је он на литургији рукоположио и посветио више свештеника, ђакона и чтеца, помолио се, по обичају, над очевим гробом, а затим, „оидеи (п. а.) оде у дом Спасов, у велику архиепископију звану Житчу“, где је хиротонисао епископа.⁶³ Теодосије као да сажима све те догађаје и помиње само један Савин одлазак у Жичу након боравка у Студеници, износећи при томе низ важних података о стању радова на цркви: „Али црква беше велика, а још неосликана, и ову освети и светом трпезом и светим моштима светих украси и утврди“; мало даље, пошто је говорио о освећењу епископа и уручењу „књига законских“, Теодосије додаје познати исказ: „А сам се бринуо за довршење цркве, јер беше довео са собом из Константинова града мраморнике и живописце.“⁶⁴ Ови искази, вишеструко садржајни, пружају важна обавештења за оквирно утврђивање хронологије и етапа рада на Спасовој цркви, допуњујући на тај начин податке до којих се дошло током истраживачких радова. У датом случају, иначе мање поуздан, млађи писац далеко је одређенији. Тако истраживачи сматрају веродостојним његово тврђење да је црква у то време била градитељски уобличена, али још неосликана. Уверљиво делује и исказ да је Сава, који се управо био вратио са Истока, храм „украсио“ и „утврдио“ светачким моштима. С друге стране, тврђење да је том приликом осветио цркву, уградивши мошти светих у часну трпезу, унеколико противуречи раније испричаној епизоди о

Сл. 8. Свети аџосџол Пеџар, јужна џевница

исцељењу ослабљеног, из које би следило, као што је истакнуто, да је храм тада већ био у функцији.⁶⁵ Често цитирано Теодосијево тврђење према којем је

61 Јанковић, *Еџискоџије и миџроџоџије*, 18; Марковић, *Прво џуџовање*, 121.

62 Доментијан, *Живоџи*, 142; Теодосије, *Жиџија*, 202.

63 Доментијан, *Живоџи*, 142.

64 Теодосије, *Жиџија*, 204–205.

65 О функцији светачких моштију приликом освећења цркве: Мирковић, *Православна лиџурџика II*, 203–216; О. Кандић, *Уџемељење цркава у средњем веку*, Зоџраф 9 (1978) 12–14.

Сава довео мраморнике и живописце из „Константиновог града“ у науци је с правом оспорено, будући да приликом путовања у Никеју он уопште није свраћао у Цариград.⁶⁶ С обзиром на карактер жичке архитектонске пластике, штавише, са опрезом треба размотрити и могућност да је такве мајсторе Сава пронашао у неком другом грчком средишту у којем се зауставио током путовања.⁶⁷ Доментијаново казивање о истом догађају, мада уопштеније, чини се да потврђује Теодосијеве речи о току радова у Жичи након Савиног повратка из Никеје. О томе како су они тада били добро одмакли сведочио би исказ да су се браћа трудила око „савршења“ цркве, то јест око њеног довршавања, што су и постигли „после [неког] времена“. Имајући у виду све речене изворне податке, али и шири историјски контекст, истраживачи су дошли до закључка да је до маја 1220. године Спасова црква у Жичи била грађевински уобличена.⁶⁸ Преостали, завршни послови састојали су се, пре свега, од прибављања икона и живописања цркве, о чему би сведочиле Доментијанове речи да је у наставку радова црква опремљена „божанственим лепотама ... светим иконама и прекрасним бојама“. Осликавање пространог унутрашњег простора Спасове цркве свакако је било захтеван посао, који је подразумевао дуже раздобље. Досадашњи исходи истраживања показали су да је живописање, које је могло започети најраније у пролеће 1220, морало бити завршено до свечаног сабора на Спасовдан 1221. године.⁶⁹

Податке о хронологији грађења Спасове цркве које пружају писани извори битно употпуњују резултати истраживачких радова на самом споменику. Та проучавања показала су да се грађење цркве одвијало у више етапа, чија је релативна хронологија доста поуздано утврђена. У првој етапи био је сазидан главни корпус цркве – олтарски простор, наос, припрата и бочни параклиси. Убрзо затим дограђени су проскомидија и ђаконикон, који очигледно нису били део

првобитне замисли, будући да су њиховом доградњом затворени прозори на северном и јужном зиду источног травеја цркве. У исто време пробијени су улази у обе пастофорије, као и врата између северне певнице и проскомидије. Дограђени су такође тремови испред западних улаза у параклисе. Те интервенције биле су израз измењених богослужбених потреба и стога, по свему судећи, у непосредној вези с новом наменом Жиче као црквеног средишта. Део првобитне замисли, како изгледа, била је и спољна припрата – исте ширине као постојећа, али краћа од ње – која је утемељена истовремено с поменутиим тремовима. Њено грађење, међутим, било је прекинуто, да би се потом – након извесног времена које није прецизно одређено – наставило са измењеном концепцијом. У сваком случају, сви поменути радови обављени су пре него што се приступило осликовању храма, које је започето негде у пролеће 1220. године. Када је основни корпус цркве с поменутиим доградњама био завршен, грађевина је покривена лепом и обојена у јаркоцрвено. У тој фази највероватније су свој задатак обавили и мраморници који су цркву опремили литургијским намештајем. Тако је уобличавање олтарског простора заокружено постављањем олтарске преграде, а читава црква поплочана је мермером и изведена је амвонска розета. Унутрашњост храма добила је свећњаке, укључујући и један монументалан, „ускршњи“, а испред западне фасаде устројена је агијазма.⁷⁰ Током наредних годину дана завршено је и живописање цркве. Без обзира на то што је у плану био наставак радова на цркви – тачније, изградња спољне припрате – у тој етапи изведена је и украшена западна фасада храма. О томе сведочи остатак некадашњег фреско-украса – раскошан крст украшен бисерима на западној фасади јужног трема.⁷¹ Он је остао сачуван управо захваљујући околности што је тај део фасаде убрзо покривен прислоњеним јужним зидом спољне припрате. Ти замашни и веома сложени послови приведени су крају до Спасовдана 1221. године. Завршницу радова, која се очигледно одвијала ужурбано и веома полетно, са свешћу о јединственој важности предстојећих догађаја, укратко али и прецизно оцртао је Теодосије: „Када је ускоро била свршена велика црква у Жичи са свима одговарајућим лепотама, заповеди свети архиепископ брату самодршцу Стефану да тамо дође са великашима и са свима благороднима.“⁷²

Доиста, Жича је на самом почетку треће деценије XIII века била позорница кључних историјских до-

66 Исту грешку Теодосије прави и када за Константинопољ везује Савину хиротонију за архиепископа, в. Миљковић, *Жичија*, 137–138 (са старијом литературом).

67 Шупут, *Мраморници у Жичи*, 157–160. Да сачувани делови архитектонске пластике не пружају сигурну потврду о грчком пореклу „мраморника“, истакла је М. Чанак-Медић, *Дело мраморника*, 113–131; в. текст М. Чанак-Медић у овој књизи, стр. 165.

68 Та хронологија успостављена је на основу податка о Савиној хиротонији епископа коју осуђује Димитрије Хоматин у познатом писму из маја 1220. године. Уп. Г. Острогорски, *Византија и Словени*, Београд 1970, 170–189.

69 Чанак-Медић, Тодић, *Манастир Жича*, 33; Марковић, *Прво њутовање*, 124 и *passim* (с критичким коментаром извора и свим старијим мишљењима); Миљковић, *Жичија*, 136–138.

70 Чанак-Медић, *XIII век I*, 16–17 (са старијом литературом); в. и текст М. Чанак-Медић у овој књизи, стр. 171–174.

71 Чанак-Медић, Тодић, *Манастир Жича*, 14.

72 Теодосије, *Жичија*, 205.

Сл. 9. Распеће, дејшаљ, јужна ђевница

гађаја, уприличених након што се Сава са статусом архиепископа вратио у земљу, највероватније почетком 1220. године. Један од најпречих послова било је оснивање нових епископија како би се утицај српске цркве проширио на сва подручја која су се налазила у саставу српске државе и тако потиснуо утицај грчких и латинских епископија. Због тога је Сава у Жичи рукоположио осморицу својих ученика „за које је знао да су достојни и подобни“ за епископе нових и старих дијецеза.⁷³ Према сведочењу животописца, Сава не само што је новопостављене епископе „научио богоподобно“ већ је сваког од њих снабдео „законским књигама“ – по свој прилици, примерком *Номоканона* – како би могли „управља-

ти људе по божаственом закону и по предању светих апостола, и чувати указање светих отаца“.⁷⁴

Догађаје који су се одиграли у Жичи након хиротоније епископа описују оба Савина животописца, с тим што њихову хронологију, судећи по резултатима досадашњих проучавања, на веродостојнији начин излаже Доментијан, савременик догађаја везаних за Саву Српског.⁷⁵ Сва та збивања, не треба посебно наглашавати, имала су јединствен циљ – правно и сакрално утемељење државе и цркве. Први корак у његовом испуњењу било је сазивање „великог сабо-

73 ИСН I, 317–315 (Д. Богдановић); Јанковић, *Епископије и митрополије*, 23–33.

74 О Савином постављању епископа извештавају Доментијан (*Живот*, 146) и Теодосије (*Житија*, 204).

75 Доментијан, *Живот*, 147–158; Теодосије, *Житија*, 205–213; за акрибичну анализу веродостојности података в. Марковић, *Прво њушовање*, 122–123.

ра“. Био је то црквено-народни сабор највишег ранга, у којем су учествовале све категорије становништва, клирици и лаици, или, према Доментијановим речима, „велики игумани и часни чрнци, попови и ђакони и сав народ христоименитих људи“.⁷⁶ Сабор је највероватније одржан у Недељу православља – прве недеље Великог поста – и том приликом је, на литургији коју је одржао с „новоосвећеним епископима, са поповима и ђаконима“, Сава изговорио своју знамениту *Беседу о љравој вери*. Та беседа садржавала је, како се сматра, и српску редакцију *Синодика љравославља* – акта од изузетног канонског значаја, којим је у српској цркви утемељена ортодоксија, ослоњена на светоотачке догмате и одлуке васељенских сабора, уз анатему сваког облика „зloverја безаконих јеретика“, то јест хетеродоксије.⁷⁷ Непосредно након одржавања сабора у Жичи Сава је учинио наредни важан корак на снажењу црквене организације. Одабравши међу својим ученицима „богоразумне мужеве“, он их је именовао за протопопе – изасланике с посебним пуномоћјем – и разаслао их „у све крајеве отачаства својега да попуњују недостатке“. Један од њихових најпречих задатака било је искорењивање раширене

праксе ванбрачног живота – „недостатка“ који убедљиво сведочи о непотпуној христијанизацији тадашњег друштва – то јест стављање институције брака у надлежност цркве. Савин лични ангажман и његову кључну улогу у тој мисионарској делатности, која је подразумевала „обилазак целе земље и својега народа“, животописци нису пропустили да истакну.⁷⁸

Збивања која су уследила била су припрема за централни догађај што је уприличен у Жичи на самом почетку треће деценије XIII века – крунисање Стефана Немањића. Савини животописци на различит начин излажу његову хронологију. Доментијан га помиње након што је описао збивања на великом сабору, Савину *Беседу о љравој вери*, а затим одашиљање протопопу у мисију. Према том писцу, Сава је потом послао у Рим ученика Методија с молбом папи да за Стефана пошаље благослов и круну. Пошто је молба услишена, Сава је позвао у Жичу брата Стефана и ту га крунисао и помазао за „самодржавног господина кир Стефана краља свих српских и поморских земаља“.⁷⁹ За разлику од Доментијана, који хронолошки јасно раздваја Савину *Беседу о љравој вери* и крунисање Првовенчаног, Теодосије сажима оба догађаја везујући их за Спасовдански сабор. Према млађем писцу, првог дана великог сабора Сава је крунисао и помазао Стефана прогласивши га за „Богом самодржавна краља

76 Доментијан, *Живои*, 147; о саборима аутокефалне српске цркве, укључујући и жичке, в. Благојевић, *Збор*, 224 (с библиографијом); Шаркић, *Средњовековно српско љраво*, 71–72.

77 Доментијан, *Живои*, 147–154; за Савину жичку беседу в. В. А. Мошин, *Сербская редакция Синодика в неделю православия*, Византийский временник 16 (1959) 317–394; Јеромонах Атанасије Јевтић, *Из богословља Светиога Саве*, 117–180.

78 Доментијан, *Живои*, 154–156; Теодосије, *Жиџија*, 212–213; о положају и задацима протопопу: Р. Милошевић, *Проиојоја*, у: ЛССВ, 597–598.

79 Доментијан, *Живои*, 156–157.

Сл. 10. Орнаментална љоља над синџроном у олџару, деџаљ

српског“.⁸⁰ О појединостима тих обреда биће више речи у наредним поглављима. На овом месту, међутим, посебну пажњу завређује Теодосијево сведочење о дивљењу које је Спасова црква изазвала код свих присутних, исказано у повишеном тону и с видним усхићењем. Писац тако вели да се Стефан Немањић мање радовао „венцу царства и многоцепој багреници“, знајући да су пролазни, „него што је толико мноштво било сабрано са свију страна и што су видели цркву његову како је веома красна ... јер он беше ктитор те божаствене велике цркве, и беше је украсио многим својим безбројним даровима, иконама светим, свећњацима и завесама, и свима светим сасудима, и свима часним изванредним стварима, тако да је сваки који ју је видео мислио да је небо на земљи и говорио: ’Господе, вазљубих красоту дома твојега’ (Пс 26, 8).“⁸¹ Тај исказ, вишеструко значајан, садржи неколико врло важних података. Он потврђује Стефанов ктиторски статус, као и чињеницу да је у време одржавања жичког сабора и првог владарског устоличења Спасова црква била не само грађевински довршена и живописана већ и снабдевена скупоценом опремом. Теодосијев исказ сведочио би такође о томе да је српска средина добро познавала симболику хришћанског храма, а пре свега ону куполне цркве као својеврсне слике космоса и пројекције „неба на земљи“.

80 Теодосије, *Житија*, 205; Радојчић, *Српски државни сабори*, 74–76.

81 Теодосије, *Житија*, 207.

Након поменутих догађаја, који су обележили рано, формативно раздобље немањићке државе, радови на Жичи настављени су током треће деценије XIII века. Највећи подухват била је изградња веома простране спољне припрате, на чијој се етажи налазила катихумена, и, испред припрате, масивне куле с параклисом на спрату и још једном одајом испод њега.⁸² Међу истраживачима углавном постоји сагласност када је реч о хронологији настанка западног постројења, сложеног како по архитектонској структури тако и по намени. Већина њих склона је да закључи како су радови већег обима били изведени пре Савиног првог путовања у Свету земљу 1229. године, не искључујући, међутим, могућност да су се неки од њих продужили и током четврте деценије. У сваком случају, радови су морали бити приведени крају пре Савиног другог ходочашћа на Исток средином 1234. године. Таква хронологија образлагана је са два основна аргумента. Први се тиче иконографије портрета краља Радослава, насликаног са Стефаном Првовенчаним у портику жичке куле – она, као и садржина жичких даровних повеља, упућује на њихове заједничке ктиторске заслуге.⁸³ Други аргумент, често коришћен, јесте познати исказ забе-

82 Чанак-Медић, *XIII век I*, 31–36; в. и текст М. Чанак-Медић у овој књизи, стр. 132–134.

83 За ове портрете в. Војводић, *Портрети првих ктиторских краља*, 323–339 (са свом старијом литературом), где су преиспитивању подвргнути иконографија и положај првобитних ктиторских портрета – што упућује на даља пажљива истраживања овог питања.

Сл. 11. Орнаментална икона над синхроном у олтару, детаљ

лежен у *Житију архиепископа Арсенија* о томе да је Сава из катихумене на спрату спољне припрате посматрао свог ученика „где добро служи у цркви“.⁸⁴ Неке од просторија тог западног постројења, како изгледа, убрзо су добиле и сликани украс. Уколико се прихвати уобичајено схватање да ликови Стефана Првовенчаног и Радослава представљају поновљене портрете првих ктитора Спасове цркве, *terminus ante quem* за израду живописа у портику била би 1227. година, када је, највероватније, преминуо Стефан Првовенчани.⁸⁵ У другу половину треће или прву половину четврте деценије датовано је и сликарство параклиса на спрату жичке куле, које је до наших дана дошло у веома рђавом стању. Без обзира на то да ли је оно изведено пре Савиног првог путовања у Палестину или након његовог повратка у Србију, програмска решења фресака у параклису веома убедљиво наговештавају да је управо он био њихов идејни творац.⁸⁶

Пре него што се Сава запутио у Свету земљу у пролеће 1229. године, у Жичи су се збила два крупна догађаја чији је он био иницијатор и активни учесник. То су пренос моштију Стефана Првовенчаног из Студенице у Жичу и Радослављево крунисање за краља. Обојица животописаца подробно су описала збивања везана за последње краљеве дане – болест, Савино приспеће и чудесно Стефаново оживљавање, затим његово предсмртно монашење и представљење. Они су такође посведочили да је тело Првовенчаног положено „са светим Симеоном, оцем његовим, у дому Свете Богородице Студеничке“.⁸⁷ Пренос моштију Стефана Првовенчаног у Жичу животописци хронолошки различито одређују – Доментијан пре Савиног путовања у Палестину, а Теодосије након повратка с пута, с тим што се и

овде исказ старијег биографа испоставља као веродостојнији.⁸⁸ Дакле, Доментијан вели да је Сава после „неког времена“ – а оно није могло бити краће од годину дана након Стефанове смрти – обавио свечану транслацију братовљевог тела „у рукотворени му манастир Житчу“. У наставку он истиче важну чињеницу да је Првовенчани био „телом сав неповредив“, што значи да је оно било у виду балсамованих моштију.⁸⁹ На сличан начин о моштима говори и Теодосије, уз пажње вредно тврђење да је приликом транслације Сава саставио службу о преносу моштију.⁹⁰ Пренос моштију Стефана Првовенчаног у Жичу представљао је не само свечану церемонију већ и програмски чин највишег ранга, чији ће смисао и функција бити предмет посебног разматрања.

О Савином положају након братовљеве смрти Доментијан је оставио речито и, како се чини, аутентично сведочанство: „... а сада опет на њему једином остаде сва тежина његова отачаства, да се он брине о свима духовним и телесним исправљењима.“ Да је сукцесија власти представљала најпречи Савин задатак у насталим приликама, говори то што одмах у наставку животописац приповеда о Радослављевом крунисању за краља, чиме је испуњена предсмртно исказана воља Првовенчаног да му првенац буде „намесник после њега“. Остало је забележено да је Сава Радославу најпре дао благослов, а затим „венча га на краљевство, да буде сапрестолник отачаства свога“, ⁹¹ односно „предаде му да самодржавно управља отачаским и српским скиптром“.⁹² Та сведочанства од изузетне су важности за познавање немањихке владарске инаугурације, као и владарских инсигнија. Наведени описи крунисања краља Радослава показују да су у трећој деценији XIII века главне ознаке владарског достојанства били престо, „венац“ (круна) и скиптар (жезло), при чему су престо и скиптар представљали не само династичке симболе већ су такође припадали „отачаству“, то јест целокупном корпусу српског народа.⁹³

Непосредно након Радослављевог устоличења Сава се, у другој половини априла или првој поло-

84 Данило Други, *Животини*, 160; ово питање, с подробно изложеном аргументацијом и старијим мишљењима, претреса М. Марковић, *Прво љушовање*, 127–128; тај аргумент треба узимати с много опреза након што су резултати археолошких истраживања показали да је зид између западног травеја и припрате Спасове цркве срушен тек око 1280. године, уп. Минић, *Археолошки љодаци*, 224–225; в. текст М. Чанак-Медић у овој књизи, стр. 133–134.

85 За годину смрти Стефана Првовенчаног в. Марковић, *Прво љушовање*, 116, нап. 18 (са старијим мишљењима).

86 Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 78–81, 119–123; Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, 251–252; Тодић, *Топографија*, 119–120; Чанак-Медић, Тодић, *Манастир Жича*, 46–47; в. текст Д. Војводића у овој књизи, стр. 333–334 и *passim*.

87 Доментијан, *Животини*, 166–169; Теодосије, *Житија*, 219–223; о студеничком гробу Стефана Првовенчаног в. Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 42–44.

88 Марковић, *Прво љушовање*, 14–15.

89 Доментијан, *Животини*, 168; за типове свечаних моштију код Срба в. Д. Поповић, *Под окриљем светосија*, 27–40, 75–90.

90 Теодосије, *Житија*, 229–230; о миомирису као знамењу светости у српској реликвијарној пракси в. Д. Поповић, *Цвјетина симболика*, 69–79 (са изворима и референтном литературом).

91 Доментијан, *Животини*, 169.

92 Теодосије, *Житија*, 222–223.

93 Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 24–31; о чину увођења у власт немањихких владара: Радужко, *Престоло светог Симеона*, *passim*.

вини маја 1229. године, отиснуо на своје прво ходочашће у Свету земљу.⁹⁴ Могући утицај тог путовања на поједине замисли и решења у архитектури и сликаном програму српских архиепископских цркава – Спасове цркве у Жичи, као и Светих апостола у Пећи – у науци има дугу историју истраживања. Подстицај им је дала позната белешка архиепископа Никодима из предговора српског превода *Јерусалимског ѿиѿиѿа* о томе да је Сава саздао српску „Велику цркву“ по угледу („в образ“, односно „в образ подобија“) на јерусалимски храм Светог Сиона и Велику лавру светог Саве Освећеног.⁹⁵ Најновија и веома темељна проучавања донела су у том погледу, најкраће речено, негативан резултат. Када је о Жичи реч, таква врста утицаја у супротности је већ с хронологијом грађења цркве. Као што је претходно истакнуто, не само што је основни корпус Спасове цркве завршен готово деценију пре Савиног првог ходочашћа него су, како изгледа, пре 1229. године у знатном обиму били изведени и радови на западном комплексу – спољној припрати с кулом. То исто односи се и на првобитни фреско-украс Спасове цркве, који је свакако довршен пре великог црквено-државног сабора у Жичи 1221. године.⁹⁶ Ипак, то не значи да Савино поклонишко путовање није имало другу врсту утицаја на украшавање „Велике цркве“. Наиме, нема разлога да се у питање доведе Теодосијево тврђење да је у Светој земљи Сава прибавио многе светиње и драгоцености: „... многе свете мошти по манастирима и у Јерусалиму и од патријарха затраживши и купивши, и свете службене одежде и часне сасуде, и по целој Палестини ако би налазио што свето и часно свети архиепископ куповаше, хотећи донети у своје отачаство.“ Према сведочењу истог писца, скупocene црквене утвари и веома вредне реликвије, укључујући и део Часног крста, Сава је добио и од цара Јована Ватаца приликом сусрета с њим у Нимфеју, тадашњој административној престоници Никејског царства: „... и обдари светогачасним дрветом крста и моштима светих, и свештеним одежама и сасудима црквеним и многим раз-

ним почастима.“⁹⁷ С разлогом се може претпоставити да је Сава по повратку у „отачаство“ значајан део тих светиња и драгоцености поклонио управо новосазданој Архиепископији.

Савин повратак из Палестине у Србију преко Свете горе и Солуна истраживачи оквирно смештају у септембар 1229. године.⁹⁸ Према сведочењу биографâ, српском архиепископу био је на граници државе приређен свечани дочек, у којем је, уз „свудецу свога отачаства“, узео учешћа и сам краљ Радослав. Након сусрета с краљем Радославом Сава се, очекивано, запутио у Студеницу, где је целивао неку веома угледну Богородичину икону, која се данас не може са сигурношћу идентификовати. Разуме се да је и том приликом одао пошту моштима свога оца светог Симеона.⁹⁹

Из Студенице Сава је отишао „у дом Спасов, у велику архиепископију звану Житчу“. Од његових животописаца сазнајемо да се и ту поклонио очигледно веома поштованим иконама Христа и Богородице.¹⁰⁰ Доментијанов опис те Савине посете Жичи, садржајнији и, по свој прилици, веродостојнији од Теодосијевог, садржи и друга пажње вредна обавештења. Такав је податак – између осталог, веома значајан за утврђивање хронологије догађаја и Савиних кретања у том раздобљу – да је архиепископ читао „упокојену молитву над гробом свога љубазнога брата кир Стефана“.¹⁰¹ На основу досадашњих сазнања сматра се готово извесним да је ту заупокојену службу Сава обавио 24. септембра 1229, на другу годишњицу братовљеве смрти. Такође је истакнуто, с једнако dobrим разлозима, да је Стефанов годишњи помен у том часу у највећој мери заокупљао Савину пажњу, чак више и од исказива-

94 За хронологију Савиног путовања уп. Марковић, *Прво ѿуѿовање*, 18–19, 86–87, 91–93.

95 Л. Мирковић, *Тѿиѿик архѿеѿѿѿскоѿа Нѿикодѿма*, Богословље 1 (XVI/2, 1957) 12–19; 2 (XVII/1, 1958) 69–83; *Тѿиѿик архѿеѿѿѿскоѿа Нѿикодѿма* I, 26, 36; II, 26, 36.

96 Поменута истраживања довела су такође до закључка да се Никодимов исказ не може узети као веродостојан ни када је реч о организацији српске цркве, већ да је његова сврха највероватније била да се ауторитетом светог Саве поткрепе промене у богослужбеној пракси српске цркве настале усвајањем *Јерусалимског ѿиѿиѿа*. Уп. Марковић, *Прво ѿуѿовање*, 164–168 и *passim*.

97 Теодосије, *Жѿѿѿѿѿѿѿа*, 226–227. О црквеним и државним средиштима Никејског царства в. Марковић, *Прво ѿуѿовање*, 78–84; с добрим разлозима, реликвија Часног крста коју је Сава Српски добио од цара Јована Ватаца поистовећена је са ставротekom која се и данас чува у Хиландару, в. Б. Миљковић, *Хиландарски Часни крстѿ и стѿара манастирска стѿавроѿѿека*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 287–297.

98 Живојиновић, *Истѿориѿа Хиландара* I, 94; Марковић, *Прво ѿуѿовање*, 92–93.

99 Доментијан, *Жѿѿѿѿѿѿѿ*, 183; Теодосије, *Жѿѿѿѿѿѿѿа*, 229; за могући идентитет те студеничке иконе в. Марковић, *Прво ѿуѿовање*, 90; Миљковић, *Жѿѿѿѿѿѿѿа*, 128, 131. Као што је већ истакнуто, Теодосијев исказ да је приликом те посете Студеници Сава обавио елевацију тела Стефана Првовенчаног и транслацију у Жичу (Теодосије, *Жѿѿѿѿѿѿѿа*, 229–230) мање је вероватан од Доментијановог тврђења да су мошти пренете пре Савиног путовања у Палестину.

100 Доментијан, *Жѿѿѿѿѿѿѿ*, 183–184; за ове жичке иконе в. Миљковић, *Жѿѿѿѿѿѿѿа*, 140.

101 Доментијан, *Жѿѿѿѿѿѿѿ*, 184.

ња поште студеничком гробу светог Симеона. То, са своје стране, јасно показује да се радило о значајном обреду, који је свакако морао бити регулисан одредбама некадашњег типика манастира Жиче.¹⁰² Описујући поменуте догађаје, Доментијан је оставио још једно драгоцено сведочанство. Он каже да Сава „сагледа сва своја дела која се творе у дому Спасову, и испуњаваху се недокончане ствари а веће заповедаше почињати, што требаше на лепоту Божју“.¹⁰³ Иако недовољно прецизан, наведени исказ дозвољава да се у основним цртама сагледа стање радова у Жичи на крају треће деценије XIII века. Они су, по свему судећи, били углавном окончани, с тим што су поједини послови на украшавању цркве још били у току, а понеки у припреми. О врсти и карактеру тих радова које Сава „заповедаше почињати“ сада се, нажалост, може само нагађати.¹⁰⁴

На основу Доментијановог приповедања закључује се да је након повратка у Србију Сава највећи део времена проводио у Жичи. Из казивања садржаног у одељку *О пребивању Преосвећенога у дому Спасову* произлази да је Савина главна делатност била усмерена на организацију цркве и јачање правног поретка, што поткрепљује и Теодосијева изјава о његовим поукама „о црквеном устројству и о правилима законским“.¹⁰⁵ За време боравка у Жичи, првих година четврте деценије XIII века, Сава је поново био сведок и учесник важних догађаја. Таква је била смена на српском престолу у касну јесен 1233. године. Тада је – као резултат заокрета у спољној политици Србије изазваног промењеним односом снага на југоистоку Балкана након тријумфа Бугара над Византинцима у бици код Клокотнице 1230. године – окончана краткотрајна владавина краља Радослава, а у корист његовог брата Владислава, зета бугарског цара Јована II Асена.¹⁰⁶ По Теодосију, Сава се у почетку противио преврату, али је касније прихватио новонастало стање и крунисао Владислава за краља 1234. године: „А свети архиепископ краљевством и молитвама венча свога синовца реченога Владислава, мада је незаконито и разбојнички уграбио власт, али је судио да је то

по божјој вољи.“¹⁰⁷ Након што је спроведена промена на престолу, Сава је донео две важне одлуке, о чијим је правим узроцима сада тешко судити: он је решио да по други пут ходочасти у Свету земљу, а да на архиепископски трон посади свог првог наследника – јеромонаха Арсенија.¹⁰⁸ Рукоположио га је на сабору у Жичи, којем су присуствовали, осим целокупне црквене јерархије и монаштва, још и краљ Владислав са својим великашима и сав „христољубиви народ и богومислена чеда отачаства“. Том приликом Сава је свог изабраника, „богоумна и побожна мужа, кротка и смерна по срцу“, благословио и поставио на „свој престо“, односно „на свој благодаровани престо“.¹⁰⁹ Тиме је прокламовано важно начело, актуелно током читавог немањинског раздобља, према којем су прерогативи на престо српске цркве трајно власништво светог Саве, а његов благослов предуслов је за успињање на функцију црквеног поглавара.¹¹⁰

Извори нису у потпуности сагласни око тога каква су била Савина кретања непосредно након поменутог жичког сабора, када је одступио са архиепископског трона. Његови биографи једногласни су у тврђењу да је одмах по окончању сабора „свети“ кренуо на своје друго путовање у Свету земљу (1234/1235. године). Насупрот томе, из казивања садржаних у животопису архиепископа Арсенија од Данила II – насталом знатно касније – произлазило би да се након повлачења Сава још извесно време задржао у Жичи како би свог наследника што боље припремио за све изазове који су га очекивали као поглавара цркве.¹¹¹ Било како било, крајњи исход Савиног другог поклоничког путовања добро је познат. На повратку у Србију, нарушеног здравља, Сава је преминуо у бугарској престоници Трнову 14. јануара 1236. године, чиме су се обистиниле његове често и различито тумачене речи „да ће у туђим крајевима и живот завршити“,¹¹² изговорене пре напуштања Србије. Ипак, ако се поклони поверење Теодосију, Сава је током свог последњег путовања с несмањеним жаром прибављао светиње и разли-

102 Марковић, *Прво путовање*, 17–19, 91; одредбе *Како треба појати и панихиде књијорима* подробно су изложене у тридесет петој глави *Студеничког типика* в. Свети Сава, *Сабрани списи*, 94.

103 Доментијан, *Живот*, 184.

104 Б. Миљковић (*Житија*, 139, нап. 457) изнео је претпоставку да је у то време можда осликан параклис на другом спрату жичке куле.

105 Доментијан, *Живот*, 187–188; Теодосије, *Житија*, 230–233.

106 ИСН I, 308–312 (Б. Ферјанчић).

107 Теодосије, *Житија*, 232; карактеристично је то што о истим догађајима Савин старији биограф и савременик извештава сасвим укратко и уопштено, в. Доментијан, *Живот*, 194.

108 Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* I, 108–110.

109 Доментијан, *Живот*, 195; Теодосије, *Житија*, 234; о том жичком сабору в. Радојчић, *Српски државни сабори*, 79–80.

110 Радужко, „*Престіо светіог Симеона*“, 78–79; в. и Ђурић, „*Престіо светіог Саве*“, 93–104; Кашић, *Престіо светіог Саве*, 334–339.

111 Данило Други, *Живот*, 164.

112 Теодосије, *Житија*, 233.

чите драгоцености. Поменути биограф брижљиво бележи да је „свете мошти, часне сасуде и црквене потребе“ Сава прикупљао у Антиохији, Јерменији, Светој земљи и Цариграду, а при томе посебно истиче да „увек тражећи свете мошти куповаше“.¹¹³ Крајњи циљ тих Савиних аквизиција – чији ће смисао и сврха касније бити предмет посебног разматрања – објашњава Теодосије, који врло живо сведочи о последњим, тестаментарним заповестима и порукама „светог“, датим након што он „разумеде да га Бог зове себи“. То сведочанство вреди навести у целини јер само по себи речито илуструје Савин однос према двома главним српским династичким светињама, за чије је осмишљавање био толико заслужан, као и према личностима одговорним за будућност тих тековина: „И дозавши ученике своје, и све свете и часне ствари које купујући беше сабрао у Палестини и у целој Сирији, у Египту и у Вавилону, у Азији и у Константинову Граду: часне свештене одежде и свећнаке златоковане и драгим камењем и бисером украшене и остале црквене сасуде, многе свете мошти, све ово пописавши заповеди да се једне однесу у Архиепископију, а друге у Студеницу. У писму дарова мир и благослов Владиславу краљу и својега престола намеснику, блаженом Арсенију архиепископу, и свој земљи народа свога...“¹¹⁴ Ово сведочанство истовремено је вредно и када се посматра с другог становишта: због своје садржине оно се може сматрати једним од најстаријих пописа ризничких предмета у српском писаном наслеђу.¹¹⁵

ОСНИВАЧКЕ ПОВЕЉЕ

С обзиром на оскудност писаних сведочанстава о заснивању и намени Жиче, манастирске оснивачке повеље – најстарије међу њима – свакако представљају извор првог реда. Повеље су данас познате захваљујући преписима исписаним у фреско-техници на бочним странама портика испод куле звоника која чини неку врсту трема испред главног улаза у храм (сл. 14). Оне су део ширег и веома садржајног сликаног програма који, поред осталог, обухвата портрете ктитора – краља Стефана Првовенчаног и његовог наследника Радослава.¹¹⁶ Иако су пове-

ље сачуване у препису насталом приликом обнове живописа у доба краља Милутина и архиепископа Саве III (1309–1316), аутентичност њихове садржине, као и места на којем су исписане, у науци се сматра неспорном. У питању су преписи из три даровнице Жичи које су новоподигнутом манастиру додељене убрзо по стицању црквене аутокефалије. Сматра се да је прва од тих повеља издата већ крајем 1219. године, друга почетком треће деценије XIII века, а убрзо након ње и трећа.¹¹⁷ Ти документи, драгоцени већ и стога што спадају међу најстарије писане историјске и правне изворе српске средњовековне државе, изузетно су занимљиви и када се посматрају с многих других становишта. Ту би на првом месту требало поменути да они представљају редак и драгоцен сачувани пример традиционалног византијског обичаја исписивања оснивачких повеља на зидовима цркава, који је свој врхунски израз имао приликом владарских донација. Тај обичај имао је исходиште у старом, хеленистичком и средњовековном концепту владара као законодавца, отеловљења идеала правде, чувара законитости и божанског поретка, а такође градитеља Божијих храмова.¹¹⁸ Богословско исходиште и виши смисао таквих схватања очигледно су били добро познати првим Немањинима. У повељама које издају они доследно истичу божанско порекло својих законских прерогатива, прокламујући једно од основних права и дужности идеалног владара – чување обичаја и спровођење закона у свом „отачаству“.¹¹⁹ Та идеја материјализована је већ у најзначајнијој задужбини Стефана Немање, кога син и

графији и могућој хронологији настанка последњи је писао Д. Војводић, *Поредбени први књижевници*, 323–339; в. и текст Д. Војводића у овој књизи, стр. 338–345.

117 Синдик, *Једна или две жичке повеље*, 309–315; Суботић, *Трећа жичка повеља*, 51–59; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писана* I, 89–95; Живковић, *Жича*, 38–39; Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 109–114. Потпуну библиографију о жичким повељама (издања и литературу) доносе Б. Мелцер, А. Павловић, С. Аћимовић, *Манастир Жича. Библиографија*, Краљево 1998, 13–19. Мишљење да ови натписи представљају оснивачке повеље у ужем смислу речи довео је у питање М. Марковић (*Прво њушовање*, 113–115) изневши гледиште да је Жичи оснивачка повеља издата око 1210. године, када је започето зидање Спасове цркве.

118 Ивић, Ђурић, Ђирковић, *Есфигменска повеља*, 20–54 (В. Ј. Ђурић); Djurić, *La royauté et le sacerdoce*, 144–145; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањина*, 265–267; иста, *La charte et l'espace sacré. Les actes royaux transcrits dans les peintures murales serbes (XIIIe–XIVe siècles) et leur contexte symbolique*, Bibliothèque de l'école des chartes 167/2 (2009) 393–398.

119 Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањина*, 268–269 (с наведеним изворима).

113 *Исјо*, 244–246.

114 *Исјо*, 248.

115 Шаkota, *Ризнице*, 10.

116 О сликаном програму улазне куле: Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 182–199; Тодић, *Српско сликарство*, 61, 162–164; Djurić, *La royauté et le sacerdoce*, 123–143; Savage, *The Inerrelationship of Text, Imagery and Architectural Space*, 101–111; о портретима ктитора, њиховој иконо-